

Grzegorz Rąkowski*

PRZYRODNICZE I KULTUROWE WALORY PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

NATURAL AND CULTURAL VALUES OF BIAŁOWIEŻA FOREST

Słowa kluczowe: Puszcza Białowieska, walory przyrodnicze, ekosystemy leśne, flora, fauna, parki narodowe, międzynarodowe formy ochrony przyrody, walory kulturowe, krajobraz kulturowy, agroturystyka.

Key words: Białowieża Forest, natural values, forest ecosystems, flora, fauna, national parks, international forms of nature conservation, cultural values, cultural landscape, rural tourism.

The paper presents unique natural and cultural values of the Białowieża Forest. In available historical records, the name "Białowieża Forest" was mentioned for the first time in 1409. The Białowieża Forest, now divided by the Polish-Belarussian state border, is the most valuable European lowland forest complex, and the only one where uninterrupted persistent continuity of natural forest ecosystems has been preserved as well as their variety of species, multi-storey structure and zonation of its habitats. Above and beyond its natural values the Białowieża Forest's historical values are exceptional too. For hundreds of years it was the hunting area of Lithuanian dukes, Polish kings and Russian tsars, thus at the same time it was the area protected by state law. The Białowieża Forest is a subject of various forms of international nature conservation. Both Polish and Belarussian parts of the Forest are recognized as the Biosphere Reserves as well as the World Heritage Sites. In both parts of the Białowieża Forest the National Parks were created and both of these Parks were awarded by the prestigious European Diplomas. The Białowieża Forest and its surroundings have also outstanding cultural values. Many villages located at its outskirts and in the clearings within the Forest have preserved their historical spatial planning, unique wooden houses and harmonious cultural landscape in their vicinity. These values are endangered at present and they need protection as urgent as the Białowieża Forest's natural values. One of the chances of preserving these values is their use for development and promotion of rural tourism.

* Dr Grzegorz Rąkowski – Zakład Ochrony Przyrody i Krajobrazu, Instytut Ochrony Środowiska, 00-548 Warszawa, ul. Krucza 5/11; kontakt: tel. 22 662 42 47; e-mail: groza1@ios.edu.pl

1. WPROWADZENIE

Puszcza Białowieska jest jednym z najcenniejszych pod względem przyrodniczym kompleksów leśnych w Europie. Jej wartość polega nie tylko na tym, że jest ona jednym z największych na naszym kontynencie obszarów leśnych i miejscem występowania dużej liczby rzadkich i ginących gatunków, a także jedyną naturalną ostoją żubra i miejscem jego udanej restytucji. Jest to już ostatni w Europie las, gdzie obserwować można zachowane w stanie naturalnym wielopiętrowe i wielogatunkowe ekosystemy lasów niżowych i wyobrazić sobie jak naprawdę wyglądały dawne „puszcze litewskie”. Puszcza ma także ogromne znaczenie jako pomnik historii, teren polowania książąt litewskich, królów polskich i carów rosyjskich oraz najstarszy na świecie obszar chroniony, już bowiem od początku XV w. ochraniało ją przed eksploatacją jako łowiecki teren władców [Rąkowski 2000, Karcow 2002, Suworow 2008]. Określenie „Puszcza Białowieska” po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawiło się w roku 1409 w odniesieniu do wyodrębnionej w rozległej puszczy, porastającej pogranicze ówczesnej Polski i Litwy, połąci lasów nad górną Narwią i górną Narewką, które należały wówczas do wielkich książąt litewskich [Byszniou, Czerkas 2009]. Dlatego właśnie w 2009 r. obchodzono symboliczny jubileusz jej 600-lecia Puszczy Białowieskiej, co upamiętniły wrześnie uroczystości oraz konferencje zorganizowane w Białowieży i w Kamieniu na Białorusi.

Jako puszcza książęca, a później królewska, białowieskie lasy podlegały ochronie, z mocy prawa, którą zapewniali specjaliści strażnicy, zwani osocznikami. Z roku 1538 pochodzi akt prawny wydany przez króla Zygmunta Starego dotyczący ochrony lasów Puszczy Białowieskiej i bytujących w niej zwierząt [Hedemann 1939]. W przeciągu następnych kilkuset lat pojawiały się kolejne dokumenty zapewniające jej szczególną ochronę. Dziś walory Puszczy Białowieskiej, przeciętej granicą polsko-białoruską, docenia cały świat. Od roku 1932 istnieje Białowieski Park Narodowy, który obecnie zajmuje 10,5 tys. ha, co stanowi ok. 1/6 powierzchni polskiej części Puszczy. Obecnie planuje się wdrożenie zainicjowanego przez polskie Ministerstwo Środowiska specjalnego Białowieskiego Programu Rozwoju, który pozwoli znacznie powiększyć Białowieski Park Narodowy, tak, aby objął on połowę polskiej części Puszczy. Po białoruskiej stronie granicy od 1991 r. istnieje Park Narodowy „Puszcza Białowieska”, który zajmuje obecnie ok. 153 tys. ha, obejmując całą białoruską część puszczy i tereny przyległe. O międzynarodowej randze walorów przyrodniczych Białowieskiego Parku Narodowego świadczy przyznanie Parkowi w 1977 r. statusu rezerwatu biosfery, który w 1993 r. otrzymał również białoruski Park Narodowy „Puszcza Białowieska”.

W 2005 r. status rezerwatu biosfery rozciągnięto na całą polską część Puszczy Białowieskiej. W 1979 r. Białowieski Park Narodowy wpisano na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, a w 1992 r. status taki otrzymał również białoruski park narodowy. W 1997 r. oba parki narodowe w Puszczy Białowieskiej zostały wyróżnione prestiżowymi Dyplomami Europy [Rąkowski 2000, Rąkowski 2009, Siemakow 2002, Byszniou, Czerkas 2009].

2. WALORY PRZYRODNICZE PUSZCZY

Puszcza Białowieska jest jedynym kompleksem lasów niżowych na naszym kontynencie, który zachował naturalny charakter, oraz jedyną naturalną ostoją zębca w Europie. Najważniejsze walory przyrodnicze Puszczy to stare drzewostany puszczańskie, które zachowały pierwotny skład i wielopiętrową strukturę, duża różnorodność zbiorowisk leśnych z zachowaną naturalną strefowością oraz siedliska i stanowiska licznych rzadkich gatunków grzybów, roślin i zwierząt, w tym wielu gatunków związanych z lasami naturalnymi oraz rozkładającym się drewnem [Karpiński 1972, Rąkowski 2009].

Oprócz rozległych lasów, zajmujących ponad 90% powierzchni całej Puszczy Białowieskiej, charakterystycznym elementem urozmaicającym puszczański krajobraz są doliny leśnych rzek i strumieni, zazwyczaj obramowane szerokim na kilkadziesiąt – kilkaset metrów pasem szuwarów, trzcinowisk i podmokłych łąk. Na wschodnich obrzeżach Puszczy znajdują się dwa rozległe torfowiska – zmeliorowane bagno Dzikie Nikor i zachowane w stanie naturalnym bagno Dikoje. W białoruskiej części Puszczy są także rozległe bagna śródleśne, których prawie nie ma w części polskiej, np. bagno Głubokoje [Suworow 2008; Byszniou, Czerkas 2009]. Krajobraz leśny Puszczy Białowieskiej urozmaicają także mniej lub bardziej rozległe polany, na których rozłożyły się puszczańskie wsie. Do największych polan należą Polana Białowieska, przecięta granicą Polana Masiewsko-Tuszeńska oraz Polana Dobrowolska. Na mniejszych polanach leżą takie wsie jak Skupowo, Teremiski, Budy, Kruhle, Nikiforowszczyzna i Wygon w części polskiej, Chitry i Dziadówka w części białoruskiej oraz liczne mniejsze osady leśne [Rąkowski 2000].

Puszcza Białowieska jest najbardziej naturalnym, a jednocześnie jednym z największych kompleksów leśnych na Niżu Środkowoeuropejskim. Pomimo niewielkiego zróżnicowania warunków naturalnych, zadziwia ogromnym bogactwem gatunków oraz zespołów roślinnych, z których wiele należy do rzadkich lub ginących na naszym kontynencie.

W Puszczy spotyka się niemal wszystkie typy lasów niżowych występujące w Polsce. Najbardziej charakterystycznym dla tego obszaru zbiorowiskiem leśnym jest grąd – wielogatunkowy las liściasty, zajmujący ok. 47% powierzchni leśnej w Puszczy Białowieskiej i porastający najżyźniejsze gleby na terenie lekko pofałdowanym. W lasach tych drzewa osiągają największe rozmiary, np. dęby mają pierśnicę do 300 cm i wysokość do 43 m, a lipa i jesion pierśnicę do 200 cm i wysokość do 45 m. Dużą powierzchnię – ok. 27% – zajmują też bory mieszane i świerczyny, w tym bardzo interesujące borealne zbiorowisko świerczyny na torfie, gdzie spotyka się liczne gatunki górskie i borealno-górskie. Około 14% powierzchni Puszczy zajmują łągi i olsy porastające bezodpływowe zagłębienia ze stagnującą wodą oraz doliny rzek i strumieni.

Cennym zespołem leśnym jest występująca na pagórkach morenowych dąbrowa świetlista, z gatunkami ciepłolubnymi w runie [Karpiński 1972, Więcko 1984]. W dolinach większych rzek puszczańskich, w szczególności Narwi, Narewki i Leśnej, występują duże powierzchnie podmokłych łąk i torfowisk. Szczególnie dużo torfowisk występuje w białoruskiej części puszczy.

czy i na jej wschodnich obrzeżach, gdzie znajdują się zarówno rozległe połacie torfowisk niskich i przejściowych (np. na bagnie Dikoje), jak i mszarów wysokotorfowiskowych [Rąkowski 2000].

W Puszczy Białowieskiej znajdują się ostatnie na niżu europejskim fragmenty lasów o charakterze pierwotnym, a także występuje naturalny układ przestrzenny leśnych zbiorowisk roślinnych. Rośnie tu 26 gatunków drzew. Najbardziej rozpowszechnionymi drzewami rosnącymi w Parku są świerk, sosna, brzoza, dąb, olcha, jesion, grab, wiąz i lipa. W pobliżu Puszczy przebiegają granice naturalnego zasięgu dwóch ważnych, lasotwórczych gatunków drzew: południowa granica północnego zasięgu świerka oraz północno-wschodnia granica zasięgu dębu bezszypułkowego. Na wyspowym stanowisku w białoruskiej części Puszczy występuje jodła. Do niedawna na pojedynczych stanowiskach (m.in. w uroczysku Nieznano-wo) występował w Puszczy także cis (*Taxus baccata*).

Drzewostany w Puszczy Białowieskiej zachowały cechy dawnych pierwotnych puszczy niżowych, o naturalnym składzie gatunkowym i złożonej wielowarstwowej, wielogatunkowej i różnowiekowej strukturze, z licznymi powalonymi i obumierającymi drzewami. Jedną z charakterystycznych cech drzewostanów w Puszczy jest fenomen osiągania przez pospolite gatunki drzew, np. lipy, osiki, jesiony, olchy czy wierzby, ogromnych, niespotykanych gdzie indziej rozmiarów i kształtowania charakterystycznego pokroju, z grubymi pniami i stosunkowo niewielkimi koronami. W lasach białowieskich w większości zachowała się naturalna mozaika zbiorowisk roślinnych ze strefowym układem zbiorowisk leśnych w dolinach leśnych cieków [Karpiński 1972, Więcko 1984, Rąkowski 2000].

Flora roślin naczyniowych Puszczy Białowieskiej liczy ponad 1000 gatunków. Do najrzadszych gatunków rosnących w lasach i na torfowiskach w Puszczy należą gatunki pochodzenia północnego, takie jak: brzoza niska (*Betula humilis*), wierzba borówkolistna (*Salix myrtilloides*), kosaciec syberyjski (*Iris sibirica*), wielosił błękitny (*Polemonium caeruleum*), gnidosz królewski (*Pedicularis sceptrum-carolinum*), skalnica torfowiskowa (*Saxifraga hirculus*), fiołek torfowy (*Viola epipsila*), niebielistka trwała (*Sweetia perennis*), zimozioł północny (*Linnaea borealis*) i welnianka delikatna (*Eriophorum gracile*). Inne rzadsze gatunki to mieczyk błotny (*Gladiolus palustris*), rosiczka długolistna (*Drosera anglica*), pełnik europejski (*Trollius europaeus*), dzwonecznik wonny (*Adenophora lillifolia*) oraz kilkanaście gatunków storczyków, wśród których do najrzadszych należą: storzan bezlistny (*Epipogium aphyllum*), obuwik pospolity (*Cypripedium calceolus*), kruszczyk błotny (*Epipactis palustris*), buławnik czerwony (*Cephalanthera rubra*), gółka długostrogowa (*Gymnadenia conopsea*) i kukuczka kapturkowata (*Neottianthe cucullata*) [Rąkowski 2000].

Na uwagę zasługuje bardzo bogata mykoflora Puszczy, licząca ponad 3000 gatunków grzybów, w tym wiele bardzo rzadkich, takich jak murawka białowieska (gatunek nowy dla nauki). W Puszczy Białowieskiej stwierdzono występowanie ok. 300 gatunków porostów, w tym kilka gatunków bardzo rzadkich: okazałych brodaczek (*Usnea*) i włostek (*Bryoria*), ponad 80 gatunków śluzowców, ok. 200 gatunków mchów, wśród których jest kilka objętych ochroną gatunków torfowców (*Sphagnum*), w tym borealny torfowiec Girgensohna (*Sphagnum gir-*

gensohni), i ok. 50 gatunków wątrobowców. Wszystkie te grupy obfitują w gatunki rzadkie, charakterystyczne dla lasów naturalnych. Można je spotkać tam, gdzie las zachował swoją pierwotność i naturalny charakter, niezmieniony lub w małym stopniu zmieniony przez gospodarczą działalność człowieka. Większość z nich jest związana z martwym drewnem lub z pniami, konarami i korą starych drzew. Właśnie ich obecność stanowi o unikatowości Puszczy, będąc jednocześnie miernikiem stopnia zachowania jej zasobów naturalnych [Rąkowski 2000, Rąkowski 2009].

Ogromny walorem Puszczy Białowieskiej jest bogactwo świata zwierzęcego: sama entomofauna tego obszaru liczy ponad 10 tys. gatunków. Puszcza Białowieska jest także jedną z najważniejszych ostoi zwierzyny leśnej i ptaków w Europie. Puszcza jest środowiskiem życia dla olbrzymiej, jak na tę strefę klimatyczną, liczby gatunków zwierząt, czego przyczyną jest różnorodność i naturalność występujących tu siedlisk. Charakterystyczny jest znaczny udział gatunków związanych z lasami naturalnymi oraz specyficzna struktura populacji tych gatunków, typowa dla lasów pierwotnych, o zróżnicowanej strukturze gatunkowej i wiekowej. W takich lasach zwierzęta występują w stosunkowo małych zagęszczeniach, przy jednocześnie bardzo wysokiej różnorodności gatunkowej na stosunkowo niewielkim obszarze [Rąkowski 2000, Rąkowski 2009].

Najpotężniejszym i najbardziej kojarzonym z Puszczą Białowieską zwierzęciem jest żubr (*Bison bonasus*). Przed tysiącami lat zamieszkiwał on prawie całą Europę. Do początku naszego stulecia żubry w stanie dzikim przetrwały tylko w Puszczy Białowieskiej i na Kaukazie, ale podczas I wojny światowej zostały wytępione doszczętnie. W okresie międzywojennym przystąpiono do restytucji żubra w Puszczy. W wyniku tych starań we wrześniu 1939 r. stado białowieskie liczyło 16 sztuk rozwojowych. Z powiększającego się stada wojnę przetrwało 17 żubrów. Pomyślny rozwój hodowli w rezerwach umożliwił wypuszczenie zwierząt na wolność. Obecnie w polskiej części Puszczy Białowieskiej żyje stado żubrów liczące ok. 250 sztuk, a w części białoruskiej – ponad 300. Tak więc łącznie liczba żubrów w obu częściach Puszczy przekracza 500 sztuk i jest to największa populacja tego gatunku na świecie. Występują tu także inne rzadkie gatunki dużych ssaków, jak łos (*Alces alces*), wilk (*Canis lupus*), ryś (*Lynx lynx*), bóbr (*Castor fiber*) i zając bielak (*Lepus timidus*), niewielka zaś ryjówka średnia (*Sorex caecutiens*), zwana białowieską, ma tu swoje wyspowe stanowisko, znacznie oddalone od zasadniczego arealu tego gatunku na dalekiej północy Europy [Rąkowski 2000, Byszniou, Czerkas 2009].

Niezwykle cenna jest także awifauna Puszczy, licząca około 230 gatunków ptaków, z czego ok. 170 to gatunki lęgowe. Są wśród nich m.in. niezwykle rzadkie w Europie duże ptaki drapieżne: orzeł przedni (*Aquila chrysaetos*), orlik krzykliwy (*A. pomarina*), orzełek włochaty (*Hieraaetus pennatus*), gadożer (*Circaetus gallicus*), kania czarna (*Milvus migrans*) i kania ruda (*M. milvus*) oraz sowy: puchacz (*Bubo bubo*), puszczyk mszarny (*Strix nebulosa*), włochatka (*Aegolius funereus*) i sóweczka (*Glaucidium passerinum*). Występują tu także związane ze starymi puszczańskim drzewostanami dzięcioł trójpalczasty (*Picoides tridac-*

tylus) i dzięcioł biało-grzbiety (*Dendrocopos leucotos*). W białoruskiej części Puszczy żyje i tokuje nieobecny już w części polskiej głuszc (*Tetrao urogallus*). Na bagnie Dikoje, na wschodnim obrzeżu Puszczy, występuje wodniczka (*Acrocephalus paludicola*), gatunek zagrożony w skali globalnej [Rąkowski 2000, Rąkowski 2009, Suworow 2008, Byszniou, Czerkas 2009].

3. WALORY HISTORYCZNE I KULTUROWE

Puszcza Białowieska to nie tylko wspaniała przyroda. Cały ten kompleks leśny jest bowiem również wielkim pomnikiem historii i kultury, jako teren łowów najpierw książęcych i królewskich, potem carskich, wreszcie polowań dygnitarzy oraz arystokracji z całej Europy w okresie międzywojennym i powojennym, a także miejsce licznych ważnych wydarzeń historycznych. Pamiątkami wizyt królewskich są m.in. puszczańskie drzewa – Dąb Jagiełły (zwalony w latach siedemdziesiątych) – i uroczyska: Stara Białowieża (stał tu dwór myśliwski króla Zygmunta Starego), Góra Batorego, Zamczysko (był tu zameczek myśliwski Batorego), Wielka Kletnia (za czasów Batorego znajdował się tu pierwszy zwierzyniec w puszczy) [Hedemann 1939, Rąkowski 2000]. Inne pamiątki królewskich i carskich polowań znajdują się w położonej w centrum puszczy Białowieży. Polowanie Augusta II upamiętnia zachowany w Parku Pałacowym głaz, a wielkie łowy Augusta III – ozdobny obelisk z pamiątkowym napisem. Śladami polowań carskich są zachowane w Białowieży: dworek myśliwski Aleksandra II i pozostałości ogromnego zespołu pałacowego Aleksandra III (sam pałac został wysadzony w powietrze przez Niemców w 1944 r.). Ponadto w Białowieży godne uwagi są: cerkiew prawosławna, fundowana przez carów rosyjskich, z oryginalnym porcelanowym ikonostasem, skansen budownictwa ludowego, Muzeum Białoruskie oraz dobrze zachowany zespół drewnianej zabudowy głównej ulicy i odrestaurowanej ostatnio stacji kolejowej Białowieża Towarowa [Rąkowski 2000, Rąkowski 2009, Antczak 2002]. Jedną z większych atrakcji Białowieży jest przyrodnicze Muzeum Białowieskiego Parku Narodowego z bogatymi zbiorami i ciekawie urządzoną ekspozycją. W Kamieniukach znajduje się również atrakcyjne muzeum przyrodnicze białoruskiego Parku Narodowego „Puszcza Białowieska”.

W białoruskiej części Puszczy, w miejscowości Żarkowszczyzna zachował się XVIII-wieczny drewniany dworek myśliwski hr. Tadeusza Tyszkiewicza, właściciela Puszczy Świsłockiej, oraz obelisk ku jego czci, a w pobliskiej wsi Dobrowola – drewniana cerkiew z XIX w. Wartość historyczną ma także białoruski rządowy ośrodek wypoczynkowy w Wiskułach, gdzie w grudniu 1991 r. przedstawiciele Rosji, Białorusi i Ukrainy podpisali porozumienie o likwidacji ZSRR [Rąkowski 2000].

Z pozostałych obiektów zabytkowych znajdujących się na obrzeżach Puszczy Białowieskiej warto wymienić drewnianą cerkiew w Krynocze pod Hajnówką, miejsce pielgrzymek i prawosławnych uroczystości religijnych, oraz cerkwie w Siemianówce, Narewce, Dubi-

nach, Orzeszkowie i Werpolu, a także drewniany kościół w Narwi, dworek w Jodłówce i wiatrak w Wojnówce. Wiele cennych zabytków znajduje się na obrzeżach białoruskiej części Puszczy. Trzeba spośród nich wymienić XIII-wieczną Białą Wieżę w Kamieńcu, która dała nazwę Puszczy Białowieskiej, XVIII-wieczny zespół klasztoru misjonarzy w Łyskowie, na terenie którego znajduje się grób poety okresu Oświecenia Franciszka Karpińskiego, drewniany dwór w Porozowie oraz klasycystyczny budynek fundowanego przez Tyszkiewiczów gimnazjum w Świsłoczy, do którego uczęszczali m.in. bohaterowie powstania styczniowego Romuald Traugutt i Konstanty Kalinowski, a także cerkwie w Dmitrowiczach, Wierzchowiczach, Omieliańcu i Wieźnie, cerkiew i kościół w Szereszewie oraz zespół dworski w Kopyłach i zespół pałacowy w Prużanie [Rąkowski 2000].

Na szczególne podkreślenie zasługują niezwykle walory wiejskiego krajobrazu kulturowego okolic Puszczy Białowieskiej. Zespół kilkudziesięciu wsi, osad i przysiółków, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie lasów Puszczy Białowieskiej i na jej polanach, stanowi niezwykle cenny w skali kraju i Europy zespół osadniczy. Puszczkańskie wsie, harmonijnie wtopione w puszczański krajobraz, zachowały historyczne, XVI-wieczne układy przestrzenne i niemal całkowicie drewnianą zabudowę, często z pięknymi zdobieniami i oryginalnymi pomieszczeniami gospodarczymi, związanymi z tradycyjnymi zajęciami miejscowej ludności. Niemal w każdej wsi znajdują się otoczone starymi drzewami drewniane cerkwie, kapliczki, krzyże i wiejskie cmentarze. Także formy i sposoby rolniczego użytkowania gruntów pozostały tu w duże mierze tradycyjne. Wartość zabytkową mają także drewniane leśniczówki wybudowane w wielu puszczańskich osadach leśnych w okresie międzywojennym [Antczak 2002, Rąkowski 2004].

4. OCHRONA I WYKORZYSTANIE WALORÓW PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

Walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej są powszechnie znane, zarówno w Polsce i na Białorusi, jak i w całej Europie, a konieczność ich ochrony jest powszechnie akceptowana. W powszechnej świadomości nie funkcjonuje jednak fakt, że ogromne walory ma również unikatowy wiejski krajobraz kulturowy obrzeży Puszczy Białowieskiej. Ten tradycyjny krajobraz wymaga ochrony na równi z przyrodą Puszczy Białowieskiej, nie tylko dlatego, że stanowi cenną pamiątkę wielowiekowych związków człowieka z puszczą, ale również z tego względu, że obszarów o takim krajobrazie i tak wyglądających drewnianych wsi nigdzie indziej już w Polsce i w Europie nie ma. Jest to ważne również z tego powodu, że w dobie przebiegających ze znaczną intensywnością przemian cywilizacyjnych, krajobraz ten jest poważnie zagrożony [Rąkowski 2004].

Ważne są tu dwa aspekty sygnalizowanego problemu. Pierwszy – to potrzeba formalnej ochrony prawnej krajobrazu kulturowego obrzeży Puszczy Białowieskiej i drewnianej zabudowy puszczańskich wsi, co powinna poprzedzić ich szczegółowa inwentaryzacja, drugi – to możliwości i perspektywy wykorzystania tych unikatowych walorów do promo-

cji i rozwoju turystyki na obrzeżach puszczy. Na obrzeżach bowiem Puszczy Białowieskiej mamy do czynienia z jedynym w swoim rodzaju połączeniem zachowanego cennego wiejskiego krajobrazu kulturowego z cennym naturalnym krajobrazem przyrodniczym, co stwarza wyjątkowo korzystne warunki do rozwoju turystyki kulturowej i agroturystyki, a to pomogłoby rozgęścić ruch turystyczny w tym rejonie, nadmiernie skoncentrowany w Białowieży i w Kamieniukach [Rąkowski 2004]. Dobrym rozwiązaniem byłoby np. utworzenie specjalnej strefy ochrony krajobrazu kulturowego, która zarówno po stronie polskiej, jak i po białoruskiej, obejmowałaby miejscowości położone na obrzeżach puszczy, a także na jej polanach. Umożliwia to status obiektu światowego dziedzictwa UNESCO, jaki mają obie części puszczy, co może być także podstawą ubiegania się o międzynarodowe fundusze na ten cel.

Puszcza Białowieska jest jedną z największych atrakcji turystycznych w północno-wschodniej Polsce i w zachodniej Białorusi. Białowieski Park Narodowy rocznie odwiedza go ok. 240 tys. turystów, a ich liczba w ciągu ostatnich 10 lat podwoiła się. Znaczny procent wśród nich stanowią turyści zagraniczni, których ściąga tu sława Puszczy Białowieskiej jako ostatniego naturalnego lasu niżowego w Europie i ostatniej naturalnej ostoi żubra. Najczęściej odwiedzanymi przez turystów obiektami w Białowieskim Parku Narodowym są: obszar ochrony ścisłej, pokazowy rezerwat żubrów oraz Muzeum Przyrodniczo-Leśne. Głównym centrum obsługi ruchu turystycznego jest Białowieża, gdzie znajdują się liczne obiekty bazy noclegowej, biura turystyczne i punkty informacji turystycznej. Najważniejsze formy turystyki uprawiane w Parku to poznawcza turystyka przyrodnicza, turystyka edukacyjna i turystyka piesza. Znaczną część zwiedzających Park stanowią uczestnicy wycieczek szklonych. Podobną rolę w białoruskiej części Puszczy odgrywają Kamieniuki. Pewnym problemem i zagrożeniem dla przyrody staje się jednak nadmierna koncentracja ruchu turystycznego w obu głównych centrach Białowieskiego Parku Narodowego [Rąkowski 2004, Rąkowski 2009].

Jednym z rozwiązań tego problemu mogłoby być stworzenie systemu niedrogich kwater agroturystycznych w tradycyjnych drewnianych domach we wsiach wokół Puszczy, co stanowiłoby rozsądną alternatywę dla nowoczesnych hoteli w Białowieży czy w Kamieniukach. Piękne drewniane wsie położone na obrzeżach Puszczy Białowieskiej mogą stać się znakomitymi punktami wypadowymi do wycieczek przyrodniczych po puszczańskich lasach, a ich wykorzystanie do celów turystycznych mogłoby przynieść dochód ich mieszkańcom. Trzeba to jednak zrobić w taki sposób, aby to celów turystycznych mogła zostać zaadaptowana istniejąca drewniana zabudowa. Inaczej bowiem zaczną tam wyrastać pseudonowoczesne murowane domy szpecące krajobraz i niszczące jego unikatowe walory. Wykorzystanie do celów turystycznych mogłoby przyczynić się do uratowania cennych zabudów budownictwa wiejskiego. Możliwość noclegu w autentycznej wiejskiej chacie, zlokalizowanej we wsi z całkowicie drewnianą zabudową, atrakcyjnie położoną na skraju słynnej puszczy, byłaby sama w sobie niezwykle atrakcją turystyczną, którą można by skutecznie

promować. Stworzyłyby to także możliwość zwiedzenia mało znanych, a wcale nie mniej ciekawych pod względem przyrodniczym obrzeży Puszczy Białowieskiej, co mogło by przyciągnąć również wielu spośród tych turystów, którzy od lat odwiedzają Białowieżę czy Kamieniuki i dobrze znają ich najbliższe okolice. Atrakcyjność takiej oferty można by zwiększyć przez stworzenie w kwaterach możliwości degustacji regionalnych potraw i produktów lub kupienia miejscowych pamiątek [Rąkowski 2000, Rąkowski 2004]. Tego rodzaju kwatery agroturystyczne istnieją już w niektórych wsiach na obrzeżach polskiej części Puszczy Białowieskiej, ale jest ich jeszcze zdecydowanie za mało.

Kwestia ochrony walorów kulturowych obrzeży Puszczy Białowieskiej wymaga odpowiedniego nagłośnienia i akcji edukacyjnej. Jej bezcenne walory przyrodnicze są powszechnie znane, natomiast o niezwyklej randze kulturowych walorów Puszczy i jej obrzeży wiedzą jedynie nieliczni. Także sami mieszkańcy puszczańskich wsi najczęściej nie zdają sobie sprawy z tego, że ich stare chaty mają jakkolwiek wartość. Trzeba im to uświadomić i pokazać, że zwarte zespoły drewnianej zabudowy, to w dzisiejszej Europie coś wyjątkowego, z czego można być dumnym, coś, co może stanowić atrakcję turystyczną i przyciągnąć turystów, a co łatwo może zniszczyć nawet jeden dom niepasujący do całości. Oczywiście nikt nie wymaga, aby miejscowa społeczność mieszkała w „żywym skansenie”. Stąd należy przedstawić możliwości wykorzystania tych niezwyklej walorów w celu osiągnięcia zysków z turystyki wiejskiej. Z drugiej zaś strony, dla tych mieszkańców omawianych wsi, którzy pragną się budować, należałoby opracować projekty nowych domów, o nowoczesnym wnętrzu, które z zewnątrz będą wyglądały jak tradycyjne chaty. Tego rodzaju nowa zabudowa nie zniszczy zabytkowych walorów wsi [Rąkowski 2004].

Działania na rzecz ochrony, promocji i turystycznego wykorzystania bezcennych walorów wiejskiego krajobrazu kulturowego wsi puszczańskich w Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach muszą jednak zostać podjęte możliwie szybko, w przeciwnym bowiem wypadku, wobec gwałtownie postępujących zmian krajobrazu wiejskiego, za lat kilkanaście walorów tych już po prostu nie będzie.

PIŚMIENNICTWO

- ANTCZAK A. 2002. Puszcza Białowieska i okolice. Dom Wydawniczy Bentkowski, Białystok.
- BYSZNIOU I.I., CZERKAS M.D. 2009: Bielawieźskaje dziwa. Da 600-goddzija ustanawianija zapawiednaha režymu Bielawieźskaj puszczy. „Bełaruś”, Minsk.
- HEDEMANN O. 1939. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 r.). Instytut Badawczy Lasów Państwowych, Warszawa.
- KARCOW G. 2002: Bielawieźskaja Puszcza 1382–1902. „Uradźaj”, Minsk.
- KARPIŃSKI J.J. 1972. Puszcza Białowieska. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- RAKOWSKI G. 2004. Koncepcja rozwoju turystyki na obszarze Krainy Żubra. Hajnówka.

- RAKOWSKI G. 2009. Parki narodowe w Polsce. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- RAKOWSKI G. 2000. Transgraniczne obszary chronione na wschodnim pograniczu Polski. Zarys koncepcji. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- SIEMAKOW W.W. 2002. Białowieżskaja Puszcza 1902–2002. „Uradżaj”, Minsk.
- SUWOROW A.M. 2008. Białowieżskaja Puszcza. Dyszanie pryrody. „Poligrafika”, Minsk.
- WIĘCKO E. 1984. Puszcza Białowieska. PWN, Warszawa.